

УДК 343.121.4

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

Омельченко Т. В.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Сімферополь, Україна

Статтю присвячено розгляду генезису інституту правової допомоги у кримінальному судочинстві.
Ключові слова: право на правову допомогу, адвокат.

Питання надання правової або юридичної допомоги у кримінальному судочинстві постійно знаходяться у центрі уваги правознавців, особливо це стосується «переломних» моментів розвитку суспільства або кримінально-процесуального права. Сучасний стан розвитку кримінального судочинства характеризується тим, що на зміну змішаній формі процесу впроваджується змагальна, яка передбачає більш значну активність сторони захисту в доказуванні.

Ефективність дії нового механізму забезпечення права на правову допомогу залежить від багатьох чинників та буде перевірена правозастосовчою практикою. Але на теоретичному рівні є можливість уникнути деяких помилок, якщо дослідити процеси виникнення, становлення та розвитку певного інституту права. Як зазначав Цицерон: «Не знати історію – значить завжди бути дитиною» [1, с. 315]. А тому сприяти правильному визначенню необхідного обсягу прав та обов'язків осіб, які залучаються у кримінальне судочинство, буде дослідження загальних питань виникнення, становлення та розвитку інституту правової допомоги у кримінальному судочинстві.

У юридичній науці досліджувалися питання захисту в кримінальному судочинстві (Попелюшко В. О., Маланчук П. М.), реалізації інституту кваліфікованої юридичної допомоги (Кудрявцев В. Л.), діяльності адвокатів Східної Галичини як захисників у міжвоєнний період (1918-1939 рр.) (Гловацький В. Ю.). Окремі питання, пов'язані з наданням правової допомоги розглядалися у загальних роботах з історії кримінального судочинства (Землянська В. В.) та ін. Тобто питання історичного розвитку інституту правової допомоги розглядалися або стосовно окремих напрямків діяльності, або окремих історичних періодів. Наявна потреба у комплексному дослідженні становлення та розвитку інституту правової допомоги.

Метою статті є історичний аналіз функціонування інституту правової допомоги за різних часів найбільш розвинутих у правотворчому аспекті країн.

Правова допомога в кримінальному процесі є одним з найдавніших інститутів. Першу згадку про правову допомогу, як відзначає Стоянов А., можна знайти в Біблії: «Въ Библии находимъ мы главу, гдѣ сильный и знающій законы человекъ отстаиваетъ права вдовъ, сиротъ и неимущихъ людей» [2, с. 13]. Автор вказував на пряму залежність між відношенням до людини в державі і виникненням інституту право-

вої допомоги. Так, аналізуючи становлення правової допомоги в Давній Індії і Стародавньому Єгипті, Стоянов А. відзначає: «Цілью існування людей, єдиною задачею держави було – увірковити общественний строй, вигідний для одних властителів. Перед цим інтересом не піднімалась речь о людському достоїнстві или о гражданских правах отдельной личности... Чем более наказаний, тім більше покоем держави, говорили законодавці Індії і Єгипта... При подобному порядку вещей, не находилось місця учрежденію, ціль якого – отстаивать граждан против ошибок и злоупотреблений правосудия. Адвокаты только мшшали судьям» [2, с. 18].

Чельцов-Бебутов М. О., розкриваючи зміст судового розгляду епохи розквіту афінської демократії VI-IV ст. до н.е., вказував на наявність права обвинуваченого мати захисника. Незважаючи на те, що закон Афін вимагав від сторін вести свою справу самостійно, без сторонньої допомоги вони могли вести лише приватні дрібні процеси. У більш складних процесах необхідно було не тільки надати факти, що роз'яснюють справу, але й згрупувати їх у належному вигляді й висвітлити так, щоб справа була зрозумілою для суддів. Саме у зв'язку з цим з'являються люди, які знанням звичаїв і законів могли допомогти вдалому веденню справи – логографи (чи дикографи). Обов'язки логографа перед клієнтом полягали в збиранні матеріалу, що був необхідний для попередньої перевірки справи, а також вибір найбільш вигідного виду скарги. У тих випадках, коли покарання встановлювалося не законом, а стороною, вони пропонували відповідну кару. Головним завданням було написання промови для клієнта, яку логограф вивчав і оголошував перед судом [3, с. 104-105]. Ще одним видом допомоги був виступ синегора. Обвинувач чи обвинувачений у цьому випадку проголошували короткий вступ, а саму промову чи найбільш важливу її частину вимовляли за них, з дозволу суддів, синегори [2, с. 24; 3, с. 105]. Розповсюдженим видом допомоги в кримінальному процесі Давньої Греції була участь параклета – оратора з народу – який у своїй промові, як правило, зображував моральні якості чи громадянську гідність підсудного [2, с. 26].

У кримінальному процесі Риму (II ст. до н.е.) судове представництво спочатку здійснювали знатні громадяни-патрони. Надалі їх монополія була скасована і до судового захисту були допущені усі вільні громадяни. Виділяли три групи захисників: а) адвокати – особи, які надавали сторонам юридичні поради; б) лаудатори – особи, які говорили не про сутність справи, а висловлювалися про особисті якості обвинуваченого; в) патрони – особи, які обиралися з найгідніших громадян: не тільки з фахівців-законників, але й із тих, що відзначалися здібностями і глибокими знаннями [3, с. 146]. Надалі римська адвокатура створювалася як особливе об'єднання, що складалося з певного числа вчених-юристів, на яких поширювалася адміністративна влада суду [3, с. 155].

Значні зміни в інституті правової допомоги відбулися у часи Римської імперії (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.), що було обумовлено централізацією державної влади. Скасовувалися демократичні форми здійснення правосуддя, приватне право обвинувачення послаблялося, розширювалися публічні засади судочинства, обмежувалися змагальність й усність процесу. Відсутність публіки при розгляді кримінальних справ у суді призвела до того, що адвокати в більшій мірі ставали донощиками. Здійснювати захист стало не престижно й у судову практику «обнаружился прилив худших людей», які у своїй діяльності керувалися не принципами правосуддя, а

лише користю [2, с. 90-95]. У той же час з різних причин від правової допомоги в кримінальному судочинстві ще не можна було відмовитися. Все це призвело до необхідності вирішення питання про організаційний устрій адвокатури. Державному регулюванню підлягала не тільки кримінально-процесуальна діяльність захисників (у цей період захисниками називалися не тільки особи, які реалізовували функцію захисту), але і організаційне підпорядкування з метою впливу на осіб, які надавали правову допомогу сторонам.

Таким чином, хоча зародки правової допомоги з'являються на найнижчих ступенях юридичного розвитку людського суспільства [10, с. 11], наявність у Давньому Світі окремої групи осіб, що сприяли захисту прав і інтересів постраждалого і особи, яка скоїла злочин, характерна для держав із більш високим рівнем суспільного розвитку, заснованих на демократичних засадах (наприклад, Стародавній Рим, Греція та ін.). Характерною рисою становлення інституту правової допомоги у кримінальному судочинстві є те, що спочатку надавати правову допомогу мали право не тільки юристи, а й будь-які особи. Згодом до надання правової допомоги допускалися особи, які відповідали певним вимогам. Професіоналізація надання правової допомоги сторонам в кримінальному судочинстві супроводжувалась її підкоренням державним інтересам.

В епоху інквізиції інститут правової допомоги зазнав значних обмежень. Це обумовлювалося тим, що сторони особисто вели процес, висловлюючи всі необхідні зауваження і заперечення [3, с. 187]. Винятки складала лише деякі категорії кримінальних справ. Так, у Франції духовні особи, літні люди, жінки, діти і каліки могли мати представника для двобою [3, с. 191]. У Німеччині закон регулював випадки, коли інтереси малолітнього, старого, жінки, покаліченого чи пораненого міг представляти опікун [3, с. 200]. Але таке представництво назвати правовою допомогою навряд чи можна.

У тих країнах, де розшукова форма процесу не була прийнята, інститут правової допомоги вдосконалювався. Так, в Англії у XIII-XIV ст.ст. розвивався інститут правозаступництва в судах, що розглядали цивільно-правові позови. У 1695 році захисник був допущений у кримінальний процес у випадках обвинувачення в державній зраді, після чого судова практика поступово поширила це право обвинуваченого і на інші кримінальні справи. Стан правозаступників поділявся на дві групи, які різко відрізнялися один від одного – баристерів і солістерів. Перші – це правозаступники в точному змісті цього слова. Вони були юридичними радниками сторони, що їх запросила. Солістер був посередником між клієнтом і баристером і вів ділові переговори з клієнтом, домовлявся про розмір гонорару, а також збирав необхідні для ведення справи докази. У той же час розшуковий процес сприяв становленню прокуратури як сторони обвинувачення у кримінальних справах. Це обумовлювалося тим, що король самостійно не міг виступати як обвинувач, стаючи на один рівень з обвинуваченим. Таке обвинувачення доручалося особливій особі, яка представляла інтереси короля [4, с. 18]. Згодом це призвело до утворення прокуратури, що, як і раніше, виступала в інтересах володарів.

Інтерес до інституту правової допомоги в кримінальному процесі відродився в період буржуазних революцій у європейських країнах. Це пов'язано, насамперед, з розвитком вчення про права людини. У Франції під час обговорення Статуту 1670 року Ламуаньон відзначав, що «адвокат дається обвинуваченому не в силу ордонан-

сів, а завдяки природному праву, що є найдавнішим із усіх людських законів». Робесп'єр, відстоюючи вільну адвокатуру, говорив, що «право мати захисника спирається на основні начала людського розуму й у сутності воно є невідчужуваним та природним правом» [2, с. 1].

У сучасному світі в країнах з розвинутою демократією на конституційному рівні особлива увага приділяється забезпеченню правової допомоги лише особі, яка обвинувачується в скоєнні злочину. Так, у поправці VI до Конституції США йде мова про право обвинуваченого на допомогу адвоката для свого захисту [5, с. 31]. У ст. 37 Конституції Японії обвинуваченому гарантується право при будь-яких обставинах звернутися за допомогою кваліфікованого адвоката [5, с. 297]. Ст. 10 b) Конституції Канади надає обвинуваченому право невідкладно звертатися за допомогою адвоката і бути інформованим про це право [5, с. 321]. Зміст правової допомоги, що надається обвинуваченим, розкривається у судовій практиці Європейського Суду з прав людини. Так, у рішенні у справі Пакеллі проти Федеративної Республіки Німеччини, Європейський Суд відзначив, що положення підпункту «с» пункту 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод гарантує особі, яка обвинувачується у скоєнні кримінального злочину, такі права: 1) захищати себе особисто; 2) мати обраного нею самою захисника; 3) за наявності певних умов мати призначеного захисника безкоштовно [6, с. 424].

На жаль, подібні гарантії не встановлені для осіб, які постраждали від злочинів. Разом з тим, це не означає, що питання надання допомоги постраждалим (у тому числі і правової) не регулюються в правових актах. Так, 29 листопада 1985 року Організацією Об'єднаних Націй прийнята Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою [7, с. 69-74], а Європейський Суд з прав людини право на правову допомогу визнає не лише у межах конкретного судового розгляду, але й поза ініційованою судовою процедурою. Це означає, що право на правову допомогу гарантується будь-якій особі, у тому числі й постраждалому від злочину, ще до виникнення процесуальних правовідносин.

Однобічна орієнтація правової теорії на вдосконалення процесуального статусу особи, яка обвинувачується в скоєнні злочину, викликана, на наше переконання, переоцінкою ролі прокуратури в забезпеченні прав і законних інтересів постраждалих від злочинів. Витіснення приватного начала з кримінального судочинства призвело до утворення прокуратури (за словами Фойницького І. Я., прокуратура історично уявляється молодшою сестрою адвокатури [8, с. 504]), яка здійснювала захист державних інтересів і, у тому числі, захист прав постраждалих від злочинів. Однак на прокуратуру покладалося завдання захисту, насамперед, загальнодержавних інтересів і тому при колізії інтересів окремого індивіда і держави прокурор змушений був у своїй діяльності керуватися принципом доцільності, доречності обвинувачення [9, с. 101].

Аналіз історичного розвитку інституту правової допомоги в кримінальному судочинстві дозволяє зробити такі висновки:

1. Право на правову допомогу в кримінальному процесі гарантувалося як постраждалому від злочину, так і особі, яка його вчинила. З виникненням і розвитком публічних засад у кримінально-процесуальній діяльності надання правової допомоги потерпілим від злочинних дій відсувалося на другий план і основним напрямком розвитку кримінально-процесуального права було забезпечення обвинуваченого

захисником. Правова допомога потерпілим зводилася до участі у справі державних обвинувачів, які, як вважалося, відстоювали не тільки державні інтереси, але і законні інтереси постраждалих від злочинних дій.

2. Інститут правової допомоги у своєму розвитку пройшов шлях від необмеженого кола суб'єктів її надання до їх професіоналізації і відокремлення в особливу організаційну структуру. Особливо це стосується кримінального судочинства, де надання правової допомоги особі з метою захисту приватного інтересу визнавалося державним обов'язком.

3. Однією з важливих умов існування правової допомоги, а також її ефективності, є форма процесу. Реалізації права на правову допомогу сприяє змагальність, усність і гласність процесу і практично не дозволяє цього зробити їх відсутність.

Список літератури

1. В поисках смысла. Мудрость тысячелетий/ [Составитель А. Е. Мачехин]. Изд. 2-у, перераб. и доп. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 912 с.
2. Стояновъ А. Исторія адвокатуры у древнихъ народовъ/ А. Стояновъ. – Х. : в Университетской типографіи, 1869. – 139 с.
3. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права/ М. А. Чельцов-Бебутов. – СПб : Равена, Альфа, 1995. – 846 с.
4. Маляренко В. Т. Прокурор у кримінальному судочинстві: Деякі проблеми та шляхи їх вирішення/ В. Т. Маляренко, І. В. Вернидубов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
5. Конституции зарубежных государств/ [Составитель В. В. Маклаков]. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 432 с.
6. Европейский Суд по правам человека: Избранные решения: [В 2-х томах]: / [ред. В. А. Туманов]. – М. : НОРМА. – . – Том 1. – 2000. – 856 с.
7. Правовые и социальные проблемы защиты жертв преступлений: [Сб. нач. тр. и нормативных материалов]/ [Науч. ред. и сост. А. Д. Бойков]. – М. : НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Российской Федерации, 1997. – 121 с.
8. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1./ И. Я. Фойницкий. – СПб : «Альфа», 1996. – 552 с.
9. Левенстимъ А. А. Предварительное слѣдствие по судебнымъ уставамъ, его недостатки и меры к улучшенію/ А. А. Левенстимъ// Журналь Министерства юстиции. – 1895. – ноябрь. – С. 103-166.
10. Святоцький О. Д. Адвокатура: історія і сучасність/ О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук. – К. : Ін Юре, 1997. – 320 с.

Омельченко Т. В. Становление института правовой помощи в уголовно-процессуальном праве / Т. В. Омельченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2012. – Т. 25 (64). № 1. 2012. – С. 174-178.

В статье рассматривается генезис института правовой помощи в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: право на правовую помощь, адвокат.

Omelchenko T. The formation of the institute legal aid in the criminal law / T. Omelchenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2012. – Vol. 25 (64). № 1. 2012. – P. 174-178.

The article is devoted historian-legal analysis of the formation and developments of the institute legal help.

Keywords: right on legal aid, advocate.

Статья поступила в редакцию 25.04.2012.